

DALÂLET

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "dîl" md.; *et-Ta'rifât*, "Dâlâlet" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "dîl" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, "Dâlâl" md.; D. Masson, *Monothéisme coranique et monothéisme biblique*, Paris 1976, s. 635-641; G. Cross, "Heresy (Christian)", *ERE*, VI, 614-622; I. Abrahams, "Heresy (Jewish)", *a.e.*, VI, 622-624; K. Rudolph, "Heresy: An Overview", *ER*, VI, 269-275; J. B. Russell, "Heresy: Christian Concepts", *a.e.*, VI, 276-279; Ch. S. Liebman — S. McDonough, "Orthodoxy and Heterodoxy", *a.e.*, XI, 124-129; F. Prat, "Héresie", *DB*, III/1, s. 607-609.

ÖMER FARUK HARMAN

Kur'an ve Sünnet'e göre Dalâlet. "Yegâne hak din olan İslâmiyet'ten sapmak, ondan mahrum kalmak", yahut "helâl kılınan sahayı aşarak haram kılınana tecavüz etmek" şeklinde tarif edilebilen ve "iman" anlamındaki hidâyetin zıddı olan dalâletle inkâr ve gay benzer mânalara gelirse de aralarında bazı farkların bulunduğu kabul edilir. İnkâr, gerçeğin bilinmesine rağmen tasdik edilmemesi anlamını taşıırken dalâlet, gerçeğe ulaşırken yoldan yüz çevirmek veya bu yolun dışında kalmak mânasına gelir. Gay (gayâvet) ise daha çok rüşdün zıddı olup "şuursuz ve şaşkın bir şekilde yaşamak" anlamını ifade eder (İ. Hakkı Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, s. 160). Dalâletle ilgili kelimelerden biri de tuğyandır ki "gerçekten haberdar olduktan sonra meşrû sınırları aşip azmak" anlamında kullanılır.

Kur'an-ı Kerim'de müstaklâriyle birlikte 218 defa geçen dalâlet kavramı, daha çok hidâyetin zıddı olarak "küfür ve inkârı kapsayan sapıklık" anlamında kullanılır (bk. M. F. Abdülbâki, *Mu'cem*, "dîl" md.). Bunun yanında, "haktan uzaklaşmak veya ayrı düşmek" şeklinde ifade edilebilecek olan temel mânasının daha hafifini ve bazan sonuçlarını ifade eden anlamları da Kur'an'da görülmektedir: Azgınlık yapmak, yanılmak, unutmak, bilgisiz olmak, hüsrana ve zillete uğramak, bedbaht olmak, helâk olmak" gibi (İbnü'l-Cevzî, s. 406-409). Kur'an-ı Kerim'de hakkın dışında kalan her şey dalâlet olarak görülür ve "uzak (derin)", "açık", "büyük" dalâlet çeşitlerinden söz edilir (İbrâhîm 14/3; Yûnus 10/32; Âl-i İmrân 3/164; el-Mülk 67/9). İlgili âyetlerden anlaşıldığına göre Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr etmek (en-Nisâ 4/136), Allah'tan başka ilâhlar kabul edip O'na eş koşmak (en-Nisâ 4/116; Lokmân 31/11), Hz. Peygamber'in çağrısına uymamak, onu alaya almak (el-Furkân 25/41-42;

el-Ahkâf 46/32), Kur'an'ın ilâhî bir kitap olduğunu inkâr edip ondaki bilgilerden uzak kalmak (Fussilet 41/52; el-Cum'a 62/2), kıyametin kopacağından şüphe edip bu konuda yersiz tartışmalara girişmek (eş-Şûrâ 42/18), âhiret hayatına inanmamak (Sebe' 34/8), Allah'ın ve peygamberlerinin emirlerine isyan etmek (el-Ahzâb 33/36), Allah'ın helâl kıldığı rızıkları haram saymak, çocukları öldürmek (el-En'âm 6/140), hüküm verirken arzulara ve duygulara uymak (el-En'âm 6/56; Sâd 38/26), akli ve duyguları kullanmamak (el-A'râf 7/179), Allah'ın rahmetinden ümit kesmek (ez-Zümer 39/53) dalâlet olarak görülmüştür. Hakkı benimsemek ve hidâyetten ayrılmamak insanın selim yaratılışıyla bağdaşan bir davranış iken bunun yerine dalâleti tercih ederek kendilerini de başkalarını da sapırtırlar zalimlerdir, üstelik onları içinde bulundukları sapıklıklardan kurtarmak da mümkün değildir; zira onlar akıllarını kullanıp hakikatleri görecektir sadece arzularına uyarlar (en-Nisâ 4/44; el-Furkân 25/43-44; ez-Zuhuruf 43/40). Yine Kur'an'da verilen bilgilere göre kibri ve isyanı yüzünden ilâhî rahmetten kovulmuş olan şeytan, yardımcısıyla birlikte insanları dalâlete düşürmeye çalışır (en-Nisâ 4/117-121; el-Furkân 25/29; Yâsîn 36/62). Onu, toplumları idare edip yönlendiren Firavun gibi mücrimlerle bunların yakın çevrelerini oluşturan aristokrat zümre ve onları taklit eden kitleler takip eder (Tâhâ 20/79; el-Ahzâb 33/66-67; Sebe' 34/31-33). Putlar da tapınma vasıtası olmaları bakımından dalâlete sevk edici varlıklar arasında sayılır (İbrâhîm 14/36; Tâhâ 20/85). Dine bağlılığın zayıfladığı dönemlerde insanların çoğuna uymak, ayrıca önemli bir dalâlet sebebi olarak gösterilmiştir (el-En'âm 6/116-117). İnsanları hak yoldan uzaklaştıran bu sapırtıcıların tuzağından kurtulmanın, ancak hidâyet rehberi olarak gönderilen Peygamber'e ve onun getirdiği ilâhî kitaba uymakla mümkün olduğu vurgulanır (el-Bakara 2/38; Tâhâ 20/123).

Dalâlet hadislerde de Kur'an'daki anlamları ile kullanılmıştır (bk. Wensinck, *Mu'cem*, "dîl" md.). Hz. Peygamber dualarında dalâlete düşmekten ve düşürülmekten, başkalarının sapıklığa düşmesine sebep olmaktan Allah'a sığınmış (Müşned, IV, 264; VI, 302, 306; İbn Mâce, "Du'â", 18), Allah'ın saptırdığı kimselerden olmaması için O'na niyazda bulunmuş (Müşned, I, 302; Tirmizî, "Da'avât",

124) ve bu konuda ümmetini uyarmıştır. Ümmeti hakkında, en çok dalâlete sevkeden devlet reislerinden endişe ettiği ni belirten Hz. Peygamber (Müşned, IV, 123; VI, 441), dalâlete düşmemek için Kur'an ve Sünnet'e uyulmasını emretmiş, bunlara tam olarak uyanların sapıklıktan korunacağını, aksi takdirde dalâletin kaçınılmaz olacağını haber vermiş (Müşned, I, 51, 325; IV, 445; İbn Mâce, "Hudûd", 9), ayrıca Allah'a itaat etmeyenlerin ve meşrû devlet reislerine biatta bulunmayanların (Müşned, II, 111), cemiyette hırsızlık vb. suçları işleyen aristokrat zümreyi gerekli cezaya çarptırmayıp alt tabakaya mensup suçluları cezalandıran adaletsiz toplumların (Buhârî, "Hudûd", 12), âlimlerden mahrum olan milletlerin dalâlete düşeceğine dikkat çekmiştir (Buhârî, "İlim", 34, "İ'tişâm", 7).

Dalâletle ilgili âyet ve hadislerin mukayeseli bir şekilde incelenmesinden şu sonuca ulaşmak mümkündür: Doğru yolu bulmak veya doğru yoldan sapmak insanların kendi irade ve tercihlerine bağlı olduğundan bir bakıma kendi ellerindedir. Allah bütün insanlara doğru ile yanlış birbirinden ayıracak temyiz gücü vermiş, ayrıca özendirici ve uyarıcı olmakla görevlendirdiği peygamberler vasıtasıyla insanların yolunu aydınlatan kitaplar indirmiştir. Bu kitaplarda helâli haramı, faydalıyı zararlıyı, hayrı ve şerri açıklamış ve bundan dolayı insanları sorumlu tutmuştur.

Bazılarınca ileri sürüldüğü gibi Allah hak ile batılı göstermeden, insana temyiz gücü verip tercih hakkı tanımadan dilediğini dalâlete, dilediğini hidâyete sevk etmiş olsaydı peygamber göndermenin, kitap indirmenin bir anlamı kalmaz, ceza ve mükâfatın da mâkul bir dayanağı olmazdı. Nitekim Allah Kur'an-ı Kerim'in muhtelif âyetlerinde, eğer dileseydi bütün insanları hidâyete erdireceğini beyan etmiştir (meselâ bk. er-Ra'd 13/31; es-Secde 32/13). Fakat böyle bir yöntem, "Dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin" (el-Kehf 18/29) ilkesine, ayrıca kâinatın yegâne şuurlu varlığı olan insanoğlunun seçim hürriyetine aykırı düşmektedir. Şüphe yok ki sınırsız kudrete sahip bulunan Allah bir şeyin olmasını dilerse o mutlaka olur. Ancak insan için belirlendiği statü içinde onu şuurlu ve sorumlu tutmuş, buna bağlı olarak da doğru veya yanlış yoldan birini tercih etmeyi kendisine bırakmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Wensinck, *Mu'cem*, "dıl" md.; M. F. Abdül-bâkî, *Mu'cem*, "dıl" md.; Mustafavî, *et-Taḥkîk*, "dıl" md.; *Müsned*, I, 51, 90, 302, 325; II, 111, 179, 196; III, 338, 424, 471; IV, 123, 126, 264, 378, 445; V, 154, 404; VI, 302, 306, 441; Dârimî, *Muḥaddime*, 1; Buhârî, *"Kader"*, 2, "İlim", 34, "Ḥudûd", 12, "Megâzî", 56, "İ'ti-sâm", 7; Nesâî, *İmâmet*, 50; Tirmizî, "İlim", 15, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 14, "Da'avât", 124; İbn Mâce, *"Du'â"*, 18, *"Ḥudûd"*, 9; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûn*, s. 406-409; İsmâil Hakkı Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, İstanbul 1310, s. 74, 160; a.mlf., *Râhu'l-beyân*, İstanbul 1389, I, 24; T. İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (trc. Süleyman Ateş), Ankara, ts., s. 132-139; a.mlf., *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı* (trc. Selahaddin Ayaz), İstanbul 1988, s. 260-275; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, IV, 410-411.

CİHA TUNÇ

Mezhepler Tarihi. İslâm literatüründe dalâlet, bir tasnife göre nazarî ve amelî ilimlerde olmak üzere iki kısımda mütalâa edilir. Nazarî ilimlerde dalâlet, itikadî konularda gerçeğe aykırı inançları benimsemek demektir. Kur'an-ı Kerim'de bu tür dalâlet için "haktan uzak bir sapıklık" (en-Nisâ 4/136) tabiri kullanılmıştır ki bunun inkârdan farklı olmadığı açıktır. Amelî ilimlerde dalâlet ise ibadet, hukuk ve ahlâk alanına giren konularda İslâm dinine aykırı fikirlere sahip olmayı ifade eder (Ebû'l-Bekâ, s. 232). Dalâlette kalanları da üç grupta ele almak mümkündür. 1. Hak dinin varlığından hiçbir şekilde veya dikkat çekecek ve merak uyandıracak kadar haberdar olmayanlar. Kelâm âlimlerinin çoğunluğuna göre bunlar dinî vecibelerinden dolayı sorumlu olmayacaklardır. Çünkü Kur'an'da, peygamber gönderilmedikçe kişilerin sorumlu tutulmayacağı ifade edilmiştir (el-İsrâ 17/15). Ancak böylelerinin akılları, selim yaratılışları ve çevrelerinde yaygın bulunan din ve ahlâk kuralları çerçevesinde hareket etmeleri ve mümkün olabilecek bir ruh yücelişini göstermeleri gerektiği düşünülmüştür (Reşîd Rızâ, I, 69-70; ayrıca bk. FETRET). 2. Hak dinin varlığından yeterince haberdar oldukları halde onu benimsemeyenler. Bunlar Kur'an-ı Kerim'de çokça söz konusu edilen müşrikler, kâfirler ve münafıklardır. 3. İslâmiyet'i benimshedikleri halde onun itikadî, amelî ve ahlâkî hükümleri konusunda yeterli bilgi sahibi olmayanlar veya bildikleriyle amel etmeyenler. Bu grup içinde gerek kendi dinî hayatları, gerekse diğer müslümanların dinî faaliyetleri açısından en tehlikeli olanlar, ehl-i kıbleye ait geniş din anlayışı sınırlarını da

aşan inançlara sahip bulunanlar ve bu inançlarını yaymaya, böylece dini yozlaştırmaya çalışanlardır. Kur'an-ı Kerim'de (el-Mâide 5/77-80), böyle bir yol takip eden eski din mensupları (Ehl-i kitap) dinde haddi aşmak, yaptıkları fenalıklardan ötürü birbirini uyarmamak, hak yoldan sapmak ve başkalarını saptırmakla itham edilmiş, lânete ve ilâhî gazaba uğratıldıkları belirtilmiştir (krş. Reşîd Rızâ, I, 69-72).

Kelâm ilminde dalâlet, daha çok, kulun iradesi ve gücüyle mi yoksa Allah'ın iradesi, takdiri ve yaratmasıyla mı gerçekleştiği açısından inceleme konusu olmuştur. Bu hususta belli başlı kelâm ekollerinin görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür:

Dalâlet ve hidâyet konusuna Allah'a nisbet edilmesi gereken kemâl sıfatları, özellikle ilâhî irade ve kudretin şümülû açısından bakış yapan Cebriyye'ye göre dalâlet, kulun irade ve seçimiyle değil tamamen Allah'ın iradesi ve yaratmasıyla gerçekleşir. Zira Allah kullarından dilediğini hidâyete erdirir, dilediğini de saptırır (idlâl). Birçok âyet ve hadis bu hususu açıkça ifade etmektedir. İnsanlar ya sapık ve kâfir veya hidâyete erdirilmiş müminler olarak dünyaya gelirler ve Allah'ın kendileri için belirlediği kaderin dışına çıkamazlar (Kâsım er-Ressî, I, 115-116; Yahyâ b. Hüseyin, II, 90-91; Kâdî Abdülcebbar, s. 72; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, II, 138-139). Kulun sorumluluğu için mantıkî bir gerekçe göstermeyen bu telakkîye tepki niteliğinde olmak üzere Mu'tezile ile Şîa'nın çoğunluğu tarafından benimsenen anlayışa göre ise kulun sorumlu tutulabilmesi için dalâleti seçme hürriyetine ve tercihini gerçekleştirme gücüne sahip olması gerekir. Bundan dolayı dalâlet sadece onun iradesi ve kudretiyle gerçekleşir. Allah'ın dilediği insanları saptırdığını ifade eden nasrlara gelince, müteşâbih* grubuna giren ve zâhirî mânalarıyla açıklanması mümkün olmayan bu nasrların kullara irade hürriyeti tanıyan diğer nasrların ışığı altında dil kurallarına ve aklın ilkelerine uygun bir şekilde te'vil edilmesi gerekir. Bazı âyetlerde Allah'ın kullarını dalâlete sevkettiği belirtilmişse de bundan hareketle O'nun insanları saptırdığı ve henüz dünyaya gelmeden onları sapıklar olarak yarattığı sonucu çıkarılamaz. Bu tür âyetleri, Allah'ın, kendi iradesiyle dalâleti seçen kimseyi "dâl" diye adlandırması, âhirette azaba uğratması, helâk etmesi, yaptığı amelleri bo-

şa çıkarması, cennet yolundan alıkoyup cehennem yoluna sevketmesi ve dalâleti tercih edip kâfir olduğu için dünyada cezalandırmak suretiyle dalâlette bırakması, yani lutufta bulunmaması şeklindeki yorumlamak mümkündür (Kâdî Abdülcebbar, s. 57, 65-67, 476, 506; Bağdâdî, s. 141-142; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, II, 141-143).

Dalâlet-hidâyet mevzuunu hem ilâhî sıfatların yetkinliği ve şümülû, hem de insanın sorumluluğu açısından ele alıp konuyla ilgili iki zıt görüşü birleştirmek isteyen Ehl-i sünnet âlimleri, kullara ait fiiller de dahil olmak üzere kâinatta meydana gelen bütün varlık ve olayların bizat Allah tarafından yaratıldığı temel görüşünden hareketle, hidâyetin yanında dalâletin de Allah'ın iradesi, takdiri ve yaratmasıyla gerçekleştiği hususunu ilke olarak benimsemişlerdir. Eş'ariyye, Mâtüridiyye ve Selefiyye'ye bağlı âlimler bu temel noktada birleşmekle beraber farklı sayılabilecek bazı görüşler de ortaya koymuşlardır. Eş'ariyye'nin görüşü Cebriyye'ninkine oldukça yakındır. Mezhebin kurucusu Ebû'l-Hasan el-Eş'arî dalâleti "dinden yüz çevirmek" diye tanımlar. Ona göre idlâl, küfür ve inkâr anlamındaki dalâletin Allah tarafından sapıkların kalbinde yaratılmasıyla gerçekleşir. Allah'ın kullarını bu şekilde dalâlete sevketmesi ise mâkuldür. Zira O'nun iradesi için bir sınır olmadığı gibi yaptıklarından dolayı sorumlu tutulması da ulûhiyetiyle bağdaşmaz (*Uşlû Ehli's-sünne*, s. 77; İbn Fûrek, s. 103, 104). Bâkılânî idlâlî, Allah Teâlâ'nın kâfirlerin dalâletini idlâlî, iman etmelerini sağlayacak yardımını terketmesi, kalplerini daraltması ve hidâyete erme güçlerini yok etmesi anlamında kabul eder. Bazan da onu, sevap kazanmayı ve cennete girmeyi mümkün kılacak yoldan uzaklaştırma şeklinde açıklar (*et-Temhid*, s. 377-378). Abdülkâhir el-Bağdâdî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Ebû Saîd el-Mütevellî de Eş'arî ile aynı görüşü paylaşırlar. Fahreddin er-Râzî'nin Eş'ariyye'den kabul ettiği (*Esâsü't-takdîs*, s. 5) Râgıb el-İsfahânî ise dalâletin kulda oluşmasına ilişkin dikkat çekici yorumlarda bulunur. Ona göre dalâlet, kulun tutum ve davranışlarına bağlı olan çeşitli merhalelerin aşılmasıyla oluşur ve bir karakter haline gelir. Bunda, kulun başlangıçta ortaya koyacağı tavır etkileyici bir rol oynar. Şöyle ki: Mükellefiyet çağına giren insan, Allah'a iman ve itaatten yüz çevirerek inkâr ve isyan yolunu tercih